

İnsan Hakları Odaklı Bir Kültürel Miras Sistemi İçin Değerlendirme Modeli

An Evaluation Model For A Human Rights-Based Cultural Heritage System

Erdem ERYAZICIOĞLU, Hüseyin CENGİZ

ÖZ

'Toplum için kültürel miras' anlayışının ortaya çıkması ile birlikte kültürel miras insan hakları bağlamında ele alınmaya başlamış, insan hakları kültürel miras ile ilgili kuram ve uygulamaya dahil olmuştur. Bu çalışmanın amacı evrensel, ulusal ya da yerel ölçeklerdeki bir kültürel miras sisteminin insan hakları odaklı olması için sahip olması gereken özellikleri belirlemek ve bir değerlendirme modeli oluşturmaktır. Çalışma, hak odaklı bir kültürel miras anlayışının uygulamada daha başarılı sonuç vereceği şeklinde bir iddia ileri sürmektedir. Ana hedefin hakların korunması olduğu, toplumu esas alan, yatay örgütlenmeye dayalı, yetki ve sorumluluğun tüm paydaşlarca paylaşıldığı bir sistemin hem kültürel mirasın etkin korunmasını hem de insan haklarının hayata geçmesini sağlayacağı temel görüş olarak savunulmaktadır. Bu kapsamda makalede birbiri ile ilişkili üç konu ele alınmıştır. Çalışma insan haklarının incelenmesi ile başlamakta ve insan hakları düşüncesinin günümüzde geldiği aşama ortaya konmaktadır. İkinci olarak kültürel miras anlayışında gerçekleşen değişim ve bu değişimin mirasın farklı boyutlarındaki yansımaları açıklanmıştır. İnsan haklarının kültürel miras kuramı ve uygulamasındaki yerinin incelenmesinin ardından, son olarak sentez niteliğinde insan hakları odaklı kültürel miras sisteminin sahip olması gereken özellikler sunulmuştur.

Anahtar sözcükler: Haklar odaklı kültürel miras sistemi; insan hakları; koruma; kültürel miras.

ABSTRACT

With the introduction of the concept of 'cultural heritage for society', cultural heritage addressed in the context of human rights, and human rights have been involved in the relevant theory and practice of cultural heritage. The present study aims to identify the characteristics that a cultural heritage system on a universal, national or local scale should have in order to be human rights-based and to form an evaluation model. The study suggests that a rights-based understanding of cultural heritage will be more successful in practice. It is argued as a basic view that the main objective is to protect the rights, and a society and horizontal organization-based system, where power and responsibility are shared with all stakeholders, would allow for the effective protection of cultural heritage and for the achievement of human rights. In this context, three inter-related issues are discussed in the article. The study begins with the examination of human rights and the stage in which the idea of human rights reaches today is revealed. Secondly, the changes in the understanding of cultural heritage and the reflections of different aspects of this change of heritage are explained. Following the examination of the place of cultural heritage theory and practice in human rights, finally the characteristics of the cultural heritage system based on human rights are presented as a synthesis.

Keywords: Rights-based cultural heritage system; human rights; conservation; cultural heritage.

Yıldız Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, İstanbul

Başvuru tarihi: 03 Mayıs 2018 - Kabul tarihi: 03 Ağustos 2018

İletişim: Erdem ERYAZICIOĞLU. e-posta: erdem_ery1@hotmail.com

© 2018 Yıldız Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi - © 2018 Yıldız Technical University, Faculty of Architecture

Giriş

İnsanlığın ürettiği varlıkların çoğu barınma, emniyet, ulaşım gibi insan ihtiyaçlarının sonucu olarak ortaya çıkmış ve zamanla bu ihtiyaçları karşılamaya uygun yapılar ve morfolojiler oluşmuştur. Bu durum insanlık tarihi boyunca devam etmiş, zamanla sözü geçen yapı ve morfolojilerin işlevsel gereklilikleri karşılamak üzere insanlar için yarar değerlerinin dışında kendi içsel/öz değerlere sahip olduğu düşünceyi yeni bir olgu olarak doğmuştur.¹ İçsel/öz değerlere sahip varlıkların korunması düşüncesi ile birlikte korumanın ve sürekliliğin sağlanması için restorasyon, rekonstrüksiyon, konservasyon gibi eylem biçimleri ortaya çıkmıştır.

Günümüzdeki duruma bakıldığında koruma ile insan haklarının bir arada ele alınmaya başladığı görülmektedir. Kökeni insan medeniyetinin ilk dönemlerine kadar geriye giden insan hakları düşüncesi medeniyetin geçirdiği evrimin sonucunda artık tüm alanlarda varlığını hissettirmektedir. Bu gelişme ile birlikte kültürel miras ve koruma düşüncesinde de insan hakları konunun ayrılmaz bir parçası olarak düşünölmeye başlamıştır. Bir taraftan kültürel miras bağlamında haklar tanımlanmaya çalışılırken, diğer taraftan planlama ve korumanın yasal ve yönetsel altyapısı ile uygulama sürecindeki strateji ve kararlara haklar konusunun dahil edilmesine çalışılmaktadır.

Bu iki konunun birarada ele alınması, kültürel miras ve korumanın insan hakları odaklı olması için sağlanması gereken kriterler ile bunların göstergelerini belirlemeyi ve kültürel mirasın korunmasında insan hakları bağlamında bir değerlendirme modeli oluşturmayı bir ihtiyaç haline getirmektedir.

İnsan Hakları Kavramı

Hukukta, haklar içinde özel bir grubu oluşturan insan hakları, her insanın insan olmasından kaynaklanan ve insanın cinsiyeti, milliyeti, dili, dini, rengi gibi özelliklerinden bağımsız olarak sahip olduğu haklar olarak² ya da sayılan ayrımlar gözetilmeksizin insanların bazı haklardan yararlanmasını öngören bir ideal olarak tanımlanmaktadır.³ İoanna Kuçuradi'ye göre insan hakları denen haklar, bütün insanların insan oldukları için görmesi gereken muameleye ilişkin istemlerdir.⁴

İnsan haklarının kaynağı insanlık (humanity) ve insan doğası olarak kabul edilmektedir. Burada insan doğası ile kastedilen insanın ahlaki doğasıdır. Ahlaki doğa ise insanın özündeki onuru ifade etmektedir. Dolayısıyla insan hakları, insan onuru ve potansiyeline ilişkin belli bir görüşün, temel hakların kurumsallaşması yoluyla gerçekleştirilmesini amaçlayan sosyal bir pratik⁵ olarak tanımlanabilir.

İnsan haklarının, Hamurabi'nin eski Babil Yasaları'ndan (M.Ö. 18. Yy.) Yunan Stoacılarına ve Roma hukukunun

jus gentium (tüm halklar için yasa) prensibine dayanan Batı'nın doğal yasa anlayışına kadar uzanan kökleri olduğu görölmektedir.⁶ İnsan hakları düşüncesinin entelektüel kökenleri Aristoteles ve Yunan Stoacılar'a kadar geriye gitmektedir. İnsan haklarının klasik doktrinini doğal hukuk ve doğal haklar yaklaşımı oluşturmakta ve bu yaklaşım Antik Yunan'dan günümüze kadar bir evrim süreci geçirerek ulaşmaktadır. İnsan hakları düşüncesi çeşitli etkenlerden dolayı tarih boyunca birçok kırılma içeren bir süreç yaşamıştır. Bu kırılmalar sonrasında insan hakları düşüncesi ve içeriği farklılaşmış, insan hakları kendi içinde çeşitlenmiştir.

İnsan hakları birbirini tamamlayan ve geliştiren nitelikteki haklardan oluşan 'insan hakları kuşakları'na ayrılmaktadır. Karel Vasak tarafından tanımlanan bu kuşaklara bakıldığında aralarında temel farklılıklar olduğu görölmektedir.⁷

Birinci kuşak insan haklarının ortaya çıkışının kaynağı feodalite-burjuvazi çelişkisidir ve bu kuşak haklar insanlar için güvenli yaşam sağlamayı hedefleyen siyasal hakları içermektedir. Avrupa'da ve Amerika'da gelişen ticaret burjuvazisinin taleplerini yansıtan, "çağın liberal zihniyetinin izlerini taşıyan Amerikan bildirileri, ... soyut ve metafiziksel bir yaklaşımın ürünü olan"⁸ 1789 Fransız Bildirisi'nde bu haklar tanımlanmıştır. Temel hedefi bireyi devlete karşı güvence altına almak olan birinci kuşak haklar, yaşam hakkı, ayrımcılığa uğramama hakkı, kişi güvenliği/güvenlik hakkı, fikir ve ifade özgürlüğü, toplanma ve örgütlenme özgürlüğü, yasa önünde eşitlik, katılım hakkı, mülkiyet hakkı, seyahat hakkı, özel hayatın korunması hakkı gibi temel bireysel haklardan oluşmaktadır.

İkinci kuşak haklar, 19. Yüzyıl'da Sanayi Devrimi, sosyalist öğreti ve liberal-burjuva öğretisinin kendini sosyalleştirmesi süreçlerinden geçerek ortaya çıkmıştır.⁹ Bu haklar temel insan haklarının tek başına Sanayi Devrimi ile ortaya çıkan yeni sistemde insanların onurlu yaşamasını sağlamak için yeterli olmadığının görülmesi ile oluşmuştur. Sanayi Devrimi'nin getirdiği ağır koşullar altında ezilen işçiler başta İngiltere olmak üzere hak istemi ile siyasal hareketler geliştirmişlerdir. Çalışma koşullarının düzeltilmesi, ücretlerin arttırılması gibi taleplere daha sonra kentlerdeki yaşam koşullarının iyileştirilmesine yönelik talepler de eklenerek ikinci kuşak insan haklarının ortaya çıkmasını sağlamıştır.¹⁰ Bu süreçte insan hakları ile eşzamanlı olarak modern toplum yapısı ortaya çıkmış, bu yapının korunması ile insan haklarının korunması bir arada düşünölmüş ve insan hakları pozitif hukuka dahil olmuştur.¹¹ İkinci kuşak haklara dahil sosyal hakların, temel hakların kullanılıp kullanılmadığının ölçüsü olduğu görölmektedir.¹² İkinci kuşak insan hakları, toplum içindeki eşitsizlikleri azaltmaya yönelik eğitim hak-

¹ Ashworth, 2011.

² Donnelly, 1989.

³ Aybay, 2010.

⁴ Kuçuradi, 2011.

⁵ Donnelly, 1989.

⁶ Clapham, 2010.

⁷ Vasak, 1977.

⁸ Ağaoğulları, 2010, s. 219.

⁹ Gemalmaz, 2012.

¹⁰ Aybay, 2015.

¹¹ Gürkaynak ve İren, 2016.

¹² Pekin, 1985.

kı, sağlık hakkı, çalışma hakkı, barınma/konut hakkı, sosyal güvenlik hakkı, sendika kurma ve toplu sözleşme yapma hakları gibi haklardan oluşmaktadır.

Üçüncü kuşak insan hakları, İkinci Dünya Savaşı sonrası sömürgelerin tasfiyesi sürecinde ortaya çıkmıştır. Bu haklar insan haklarının ek bir genişleme evresini ifade etmekte aynı zamanda yaygınlaşabilirlik özelliğini göstermektedir. Üçüncü Dünya ülkelerinin, gücü, refahı ve diğer değerleri küresel olarak yeniden paylaşma talebini yansıtan ve 'Dayanışma Hakları' olarak isimlendirilen, gelişme hakkı, çevre hakkı, insanlığın ortak mal varlığından yararlanma hakkı, kendi geleceğini belirleme (self-determinasyon) hakkı ve barış hakkı üçüncü kuşak hakları oluşturmaktadır. Bu hakların önemli yanı insan hakları anlayışında yaşanan değişimi yansıtması ve tanımlanmaları ile insan haklarında birey eksensiz anlayıştan grup eksensiz anlayışa geçilmesidir.¹³

İnsan hakları kuşaklar halinde çeşitlenmenin yanı sıra hakkın öznesine göre de ayrıma tabi tutulmaktadır. Bu ayırım, hak sahibinin yani hakkın öznesinin birey olduğu 'bireysel haklar' ve hak sahibinin 'toplum' ya da 'toplumsal gruplar' olduğu 'kolektif haklar' şeklinde yapılmaktadır. Örneğin liberal kökenli ve bireyi devlete karşı koruyan birinci kuşak hakların bireysel haklar olduğu görülmektedir. İkinci kuşak hakları oluşturan sosyal ve ekonomik haklar da esas olarak bireylere yönelik olmaları ve Donnelly'nin belirttiği şekli ile "Batı'da, eski sosyalist rejimlerde ve Üçüncü Dünya'da siyasal uygulamada siyasal haklar ile sosyal ve iktisadi haklar eşit sayıldığından"¹⁴ bireysel insan haklarına dahil edilmektedir. Üçüncü kuşak insan hakları ise grup eksensiz olmaları ve hak sahibinin toplumsal gruplar olması nedeniyle kolektif insan hakları olarak tanımlanmaktadır. Bu hakların gerçekleşmesi için toplumsal dayanışmanın gerekmesi de bu hakların kolektif yönünü güçlendirmektedir.

Kolektif haklar olan üçüncü kuşak haklarının mantığına ve geçerliliğine yapılan liberal kökenli itirazlara rağmen kolektif insan haklarının varlığı tüm dünyada kabul edilmektedir. Şehircilik, kentsel planlama, kültürel miras alanlarında temel değerler olan 'kamu yararı' ve 'kent hakkı' kavramları da kolektif hak anlayışına dayanmaktadır. Bu nedenle sayılan alanlarda kolektif insan haklarının varlığı kabul edilmekte, ilke, politika ve stratejiler de kolektif haklar anlayışının yansımalarını barındırmaktadır.

İnsan hakları ekonomik, toplumsal ve politik alanlarda ağırlığını giderek daha çok hissettiren bir konu haline gelmiştir. Bu alanlardan biri de insanlığın ürettiği ortak değerler ve kültürel mirastır. Bu iki konunun iç içe geçmesinin en önemli göstergelerinden biri, 'insanlığın ortak mirasından yararlanma hakkı' gibi bir hakkın varlığıdır. Bu hakkın varlığı, kültürel mirasın korunmasının aslında insan haklarının korunması anlamına geldiğini göstermektedir.

Kültürel Mirasın Anlayışında Yeni Bir Aşama Olarak İnsan Hakları Bağlamı

Kültürel Miras Anlayışında Gerçekleşen Değişimin Özellikleri

Kültürel miras tanımı, 2005 tarihinde kabul edilen 'Kültürel Mirasın Toplum için Değeri Konulu Avrupa Konseyi Çerçeve Sözleşmesi' (Faro Sözleşmesi) ile son şeklini bulmuştur. Tanım, "İnsanların, sürekli değişen değerlerinin, inançlarının, bilgi ve geleneklerinin bir yansıması ve ifadesi olarak, mülkiyetten bağımsız bir şekilde kendileri ile özdeşleştirdikleri geçmişten kalmış olan bir grup kaynaktır ve zaman içerisinde insanlar ve yerler arasındaki etkileşimin sonucu olarak oluşmuş ortamın tüm yönlerini içerir"¹⁵ şeklindedir. Bu aşamaya kadar kültürel mirasın farklı zamanlarda, yaklaşım ve kapsam bakımından, farklı tanımlarının yapılmış olduğu görülmektedir.

Kültürel mirasın tanımlanmasında kullanılan kriterlerde, postmodern düşünce sistemi, postfordist üretim biçimi, neoliberal ekonomi politikaları ve yerelliğin öneminin artması gibi dinamikler değişime sebep olmuştur. 1980'li yıllarda başlayan değişim kapsamında kültürel mirasın 'değer', 'özgünlük' ve 'işlev' kriterlerinin içeriğinin farklılaştığı görülmektedir. Bu değişim ile koruma anlayışı da dönüşmüş, kültürel miras ile ilgili ilke, strateji ve karar alma süreçlerinde yenilikler ortaya çıkmıştır.

Kültürel mirasın 'değer'i günümüzde kendi öz niteliğinden çok bireylerin ve toplumların kültürel miras nesnelere yükledikleri anlamlardan ve bunların toplumlar için ne ifade ettiğinden kaynaklanmaktadır. Vivien'e göre, mirasın duygusu ve değeri, miras ile bir insan topluluğu arasındaki sürekli ilişkilerden türetilmektedir.¹⁶ Kültürel rölativizm denen ve bir ahlaki doğruluğun veya kuralın geçerliliğinin asıl kaynağının kültür olduğunu kabul eden¹⁷ düşüncenin kaynaklık ettiği bu görüş, herhangi bir konuda evrensel geçerlilikte tek bir doğru olamayacağını ve bu yüzden korumaya konu olan nesnelere de kendi öz nitelikleri ile değil içinde buldukları kültürel bağlamda toplumların onlara yükledikleri anlamlar ile değer kazandığını ileri sürmektedir. Bu nedenle, kültürel mirasın zamansız, evrensel, değişmez değerlerin ifadesi olduğu düşüncesi tanım olarak reddedilmektedir.¹⁸

Korumada odağın kültürel değerlerin kendisinden birey ve topluma doğru kayması 'özgünlük' kriterini de farklılaştırmıştır. Nesne veya olgunun özgünlüğü yerine kullanıcı deneyiminin özgünlüğü 'kriter' hale gelmektedir.¹⁹ Bu kültürel miras ile 'kullanıcı' arasındaki etkileşimin korumada odaklanılan konu haline geldiğini göstermektedir.

Kültürel mirasın²⁰ 'işlev'i konusunda da değişim yaşanmıştır. Faro Sözleşmesi'nde kaynak olarak nitelendirilen

¹³ Ökmen, 2013. ¹⁴ Donnelly, 1989, s. 40.

¹⁵ CE, 2005, s. 2.

¹⁸ Ashworth, 2014, s. 15.

¹⁶ Brousseau-Gauthier ve Brousseau, 2013.

¹⁹ Ashworth, 2014, s. 9.

¹⁷ Donnelly, 1989.

²⁰ Horn, 2009.

kültürel miras, nesnelere ya da yerleşimler olmanın ötesinde bir süreç, sonuç ve tüketilebilir bir deneyim olarak tanımlanmaktadır.²¹ Gregory Ashworth kültürel mirası, 'kullanımların talep ettiği kaynakları arz eden bir derleme' ve 'içeriği, yorumları ve temsilcileri günümüzün taleplerine göre seçilen ve hayal ürünü bir geleceğe miras bırakılan' bir şey olarak tanımlamıştır.²² Böylece 'geçmiş', günümüz ihtiyaçlarına ve doğmamış gelecek nesillerin hizmetine sunulmuş olmaktadır. Bu nedenle miras, güncel ihtiyaçlara hizmet etmek için 'içinde bulunulan zamanda tasavvur edilen bir geçmiş' niteliği ile günümüzde yaratılmaktadır.²³ Dolayısıyla miras geçmişle ilgili olmanın ötesinde içinde bulunulan zamanla ve gelecekle ilgili hayati bir olgu olduğu kabul edilmektedir; buna bağlı olarak yalnızca 'korunan bir şey' yerine dinamik özellikte 'değiştirilen ve geliştirilen bir şey' olarak tanımlanmaya başlamıştır.²⁴ Bu nedenle kültürel mirasın insanlığın gelişimi için kullanılan bir kaynak işlevi kazandığı görülmektedir.

Kültürel miras anlayışının içinde bulunulan zamanın ruhu ile uyumlu olarak şekillenen bir evrim süreci yaşadığı görülmektedir. Bu evrimde nelerin miras olduğunu belirleyen kriterlerden mirasın, ekonomi, birey ve toplum, siyaset gibi alanlar ile ilişkisine kadar tüm yapısı değişmektedir.

Kültürel Miras Anlayışındaki Değişimin Mirasın Farklı Boyutlarına Yansması

Kültürel miras, insan yaşamı ile bütünleştiği ölçüde ondan ayrılmayan, somut, somut olmayan, ekonomik, toplumsal birçok boyutu olan bir grup değerden oluşmaktadır.²⁵ Bu nedenle aynı zamanda politik bir konu niteliği taşımakta ve politik bir süreç olarak da tanımlanmaktadır. Bu sebeple kültürel miras 6 farklı boyuta sahiptir ve her bir boyut kendi içinde önemli konuları barındırmaktadır.

Kültürel Mirasın Fiziksel Boyutu

Kültürel mirasın fiziksel boyutunu, mirasın içinde bulunduğu fizik mekana katkısı ile fiziksel çevrenin miras nesnelere üzerindeki etkisi şeklinde karşılıklı bir ilişkiler bütünü oluşturmaktadır.

Somut kültürel mirasın fizik mekandaki varlığı ve somut olmayan mirasın fizik mekana yansımaları kimliğin en önemli belirleyicilerinden biri konumundadır. Kültürel miras, kimliğin başlıca özelliği olan bir yeri diğerinden ayırt etmeyi sağlama açısından insan eliyle üretilmiş kimlik öğeleri içinde ilk sırada gelmektedir. Kültürel mirasın iki yönlü bir kimlik tanımlayıcısı olduğu görülmektedir. Bunlardan ilki Kevin Lynch'in 1960 yılında yayınlanan 'The Image Of City' eserinde kent kimliğini ve buna bağlı olarak kent imgesini oluşturan işaret öğeleri içinde saydığı anıt eserlerin

fizik mekandaki varlığıdır.²⁶ İkinci yönü ise, Aldo Rossi'nin 'geçmiş ile bağ kurarak kimlik inşasını sağladığını' belirttiği yapıyı çevre ögesi olması özelliğidir.²⁷

Kültürel miras, kent morfolojisi ve yerleşme tipolojisi gibi bir yere kimliğini kazandıran temel öğelerdendir. Anıt eserler ve sivil mimari miras gibi değerlerin fizik mekandaki varlığı kentsel imajı şekillendirmekte, kentsel doku, yapı tipolojisi gibi fizik mekânın özgünlüğünü sağlayan özelliklerle belirlenmektedir.

Bunun yanı sıra, kültürel miras yapıyı çevreyi de içeren günlük fiziksel çevreye katkıda bulunarak çevre kalitesini ve kentsel yaşam kalitesini etkilemektedir. Günümüzde yerleşimlerin kalitesi, kültürel mirasın diğer yapıyı çevreyle ve açık alanlarla uyum içinde olmasını sağlamak için kent yönetimleri tarafından atılan adımlara bağlıdır.²⁸

Kültürel miras ile fiziksel çevre arasındaki etkileşimin ikinci yönünü fiziksel çevre koşullarının miras nesnelere üzerindeki etkisi oluşturmaktadır; fiziksel çevre koşulları küresel düzeyden sınırlı yerel etkilere kadar farklı ölçeklerdeki dinamiklerin bir arada ve kendi içinde etkileşimi ile şekillenmektedir. Özellikle içinde buldukları yapıyı çevrenin kentsel işlevler, nüfus dağılımı ve yoğunluğu, ulaşım kararları ve yapılaşma koşulları gibi özellikleri tarihi kent dokularını doğrudan etkilemektedir.

Kültürel Mirasın Ekonomik Boyutu

Kültürün ekonomi ve tüketim ile birlikte anılmasının geçmişi 1947 yılında Horkheimer ve Adorno'nun, 'Aydınlanmanın Diyalektiği' isimli kitaplarında ilk kez 'kültür endüstrisi' terimini kullanmaları ve bu endüstri içinde kültürel ürünleri tüketilen bir meta olarak tanımlamalarına kadar geri gitmektedir.²⁹ Ancak kültürel mirasın ekonomik boyutunun öne çıkması özellikle neoliberal ekonomi politikalarının hakim olduğu 1980 sonrası dönemde belirginleşmiştir. 1980'lerde arz eksikliğini ekonomi politikalarının devreye girmesi mirasın ekonomik yararlarının da gösterilerek savunulmasının başlangıcı olarak gösterilebilir. Bilginin ekonomik faaliyetlerde hem girdi hem de çıktı olmasının temel özelliklerinden biri olduğu³⁰ Post-Fordist kapitalist toplumda kültürel miras bu tarihe kadar sübvansede edilen bir kaynak olarak görülürken bu tarihten itibaren bir yatırım olarak da görülmeye başlamıştır.³¹

Kültürel mirasın ekonomi ile ilişkisinde ilk konu mirasın kaynak olarak tanımlanmasıdır. Ashworth mirası bir emtia ve çok parçalı bir pazarda aynı anda birden fazla satılan bir mal olarak tanımlamıştır. Bu görüşe göre geçmişin kalıntıları ve olayları 'çağdaş tüketim için metalaştırılmış hammaddeler'dir.³² Ekonomi biliminin bakış açısı ile değerlendirildiğinde, ekonomik açıdan önemli kriterler olan kaynağın miktarı, maliyeti ve esnekliği gibi konularda kül-

²¹ CE, 2005.

2016.

²² Ashworth, 2014, s. 8.

²⁴ Palmer, 2009; Araroz, 2013, s. 152.

²³ Blake, 2011; Graham ve Howard, ²⁵ Meyer-Bisch, 2009.

²⁶ Lynch, 2011. ²⁷ Rossi, 2006. ²⁸ Greffe, 2009. ²⁹ Adorno, 2011, s. 109-111.

³⁰ Graham, 2002.

³¹ Kalman, 2014.

³² Ashworth, 1991.

türel mirasın avantajları bulunduğu ileri sürülmektedir. Ayrıca kaynak olarak kullanılmasında başlangıç bedellerinin göreceli düşük olması ve birden fazla kullanıma sahip bir kaynak olması gibi avantajları bulunmaktadır.³³

Kültürel miras sahip olduğu özelliklerle ekonomiye önemli katkılar sağlamakta ve ekonomik kalkınmada kullanılmaktadır. Bir yerleşime kimlik kazandırma özelliği sayesinde markalaşma stratejileri için kullanılabilmesi, geniş bir yaratıcı kültür endüstrisinin parçası olarak, mirasla ilgili ürün üreten ekonomik birimler için kaynak sağlama kapasitesine sahip olması ve ekonomik işletmelere cazip bir ortam yaratması bu katkılar arasındadır.

Kültürel mirasın ekonomiye rant yaratma yoluyla da etki ettiği görülmektedir. Miras bulunduğu çevrede kimlik inşa etme ve özgünlüğü sağlama özellikleri ile benzersiz (unique) bir yer yaratmakta, bu ise mutlak rant oluşturarak gayrimenkul değerlerini etkilemekte ve düzenlemektedir.

Kültürel miras kentsel yenileme ve dönüşüm stratejileri için bir öge, hatta bazı durumlarda ana güç kaynağı olarak kullanılabilir. Ayrıca tarihi yapıların restorasyon ve rehabilitasyonunun ekonomik açıdan emek yoğun bir nitelikte olması ve göreceli olarak işgücüne daha yüksek ücretler ödenmesi nedeniyle yaratılan istihdam ve hane halkı gelirine katkı açısından yerel ekonomiye olumlu katkıda bulunmaktadır.³⁴

Son olarak değinilmesi gereken konu, mirasın turizmin en önemli kaynağı olma özelliğine³⁵ sahip olmasıdır. Her bir kültürel miras alanının diğerinin aleyhine sonuç üretmeden değer üretme özelliğine sahip olması nedeniyle mirasın ekonomi içindeki katkısının sıfır toplam ekonomi özelliğinde olmaması verimli kaynak olma özelliğine katkı sağlamaktadır.³⁶

Kültürel miras ekonomi ilişkisinde, miras bakış açısı ile konuya nasıl bakıldığına da değinilmesi gerekmektedir. Bu noktada iki önemli çelişki bulunmaktadır. Bunlardan ilki 'koruma-kullanma dengesi' olgusuna temel oluşturulan mirasın ne ölçüde kullanıldığı konusudur. İkinci çelişki ise kültür turizmi bağlamında ortaya çıkmaktadır. John Urry'nin 1990 tarihli 'The Tourist Gaze' ve 1995 tarihli 'Consuming Places' isimli eserlerinden belirttiği gibi turistik tüketim konu olan alanlar 'turist bakışı'nın nesnelere olarak yeniden üretilir. Bu alanların yapay ve doğal çevreleri, ekonomileri ve imajları büyük ölçüde yeniden kurulmaktadır.³⁷ 'Kültür konusunda hiçbir katkısı bulunmayabilecek ve bu nedenle kültür üzerinde parazit bir konumda olarak tanımlanan'³⁸ kültür turizminde, "turistik tüketim konu olan peyzajlar aynı zamanda diğer insanların kutsal

mekanlarıdır, bu ise küresel ölçekte miras konusundaki temel çelişkilerden biridir".³⁹

Kültürel Mirasın Toplumsal Boyutu

Kültürel miras, 'toplumsal bir süreç' olarak⁴⁰ toplumsal kimlik, aidiyet, yaşam biçimi, toplumsal etkileşim, toplumsal değişim, toplumsal eşitlik, toplumsal sermaye ve dayanıklılık konuları ile ilişkilidir.

Denis Byrne kültürel mirası 'toplumsal bir eylem' olarak tanımlamıştır. Byrne'a göre, anlamı ve önemi bir önceki kuşak tarafından belirlenmiş ve kendilerine devredilmiş kültürel miras, her bir kuşak tarafından devralınır, yeniden keşfedilir ve yeniden üretilir; dolayısıyla her bir kuşak miras kendinden bir şey katarak yeniden yorumlar, doğrular ve değiştirir.⁴¹

Kültürel miras anlayışındaki değişimin en temel göstergesi, Faro Sözleşmesinde de görüldüğü üzere, mirasın korunmasının kendi başına bir amaç değil, bireylerin refahını ve toplumun daha geniş beklentilerini ileriye taşıma amacına sahip olmasının ifade edilmesidir.⁴² Aynı zamanda sürdürülebilir topluluklar oluşturulmasına yapacağı katkı ve bireylerin kendilerini geliştirmeleri açısından yararlı olacağı söylenebilir.⁴³

Miras, bireyler açısından, yaşam biçimi, toplumsal kimlik ve bununla bağlantılı olarak aidiyet duygusunu şekillendirmektedir. Kalman'a göre kültürel miras bireyi ve toplumu tanımlar ve güçlü bir toplumsal kimlik üretir.⁴⁴ Kültürel miras literatüründe aralarındaki ilişki iyi kurulmuş olan miras ve kimlik konusunda, Laurajane Smith'ın belirttiği gibi mirasın geçici ve kaygan 'kimlik' kavramına fiziksel bir temsil ve gerçeklik getirdiği kabul edilmektedir.⁴⁵ Kültürel mirasın kimlik üretme ve aidiyeti güçlendirme özellikleri toplumsal sermaye oluşuma da katkıda bulunmaktadır.

Sosyo-ekonomik açıdan gelişmeyi sağlayacak strateji ve uygulamaların içine kültürel mirasın dahil edilmesi güncel koruma anlayışının temellerinden biridir. Örneğin iyi bir koruma uygulamasının, toplumun dezavantajlı kesimleri arasında tarihsel okuryazarlığı geliştirmek, mevcut toplulukları sağlamlaştırmak, toplumsal eşitliğe katkı sağlamak gibi olumlu katkıları olabilmektedir.⁴⁶

Kültürel Mirasın Kültürel Boyutu

Mirasın önemini belirleyen niteliklerinden biri 'kültürel değer'dir. Bu, ekonomi ya da para ile doğrudan ilişkisi olmayan kültürel mirasın tarihi, estetik, bilimsel ve diğer nitelikleri ile belirlenen değeridir ve bu değer iktisatçılar tarafından değil sanat tarihçileri ve kültürel miras uzmanları tarafından belirlenmektedir.⁴⁷

³³ Ashworth, 2014.

³⁶ Ashworth, 2014; Rypkema, 2009, s. 113.

³⁴ Rypkema, 2009, s. 113; Kalman, 2014.

³⁷ Urry, 1990; Urry, 1995.

³⁵ Graham vd., 2005; Kalman, 2014.

³⁸ Graham vd., 2005.

³⁹ Graham, 2002, s. 1005. ⁴⁰ Byrne, 2008, s. 162. ⁴¹ Byrne, 2008, s. 162-163.

⁴² Therond, 2009, s. 10.

⁴³ Clark, 2010; Fairclough, 2011.

⁴⁴ Kalman, 2014.

⁴⁵ Smith, 2006.

⁴⁶ Kalman, 2014, s. 20. ⁴⁷ Kalman, 2014.

Kültürel miras, kültürel yaşama dahil olmak için araç görevi görmektedir. Bir taraftan bireyler ve toplumsal gruplar için kültürel kimliğini yaşama, devam ettirme ve ifade etme aracı iken diğer taraftan içinde yaşanılan kültürel ortam ile bütünleşmeyi sağlamaktadır. Aynı zamanda bireylerin kültürel yönden gelişmelerini sağlamlarına aracılık etmekte, belirli bir kültürel mirasa dayalı olarak gelişen 'kültürel topluluk'ların oluşturulmasını sağlamaktadır.⁴⁸

Kültürel Mirasın Politik Boyutu

Laurajane Smith'in, "Milliyetçiliğin gelişen anlatısı ve evrenselleşen bir modernitenin bağlamı içinde yeni bir ilgi olarak ortaya çıkmıştır"⁴⁹ şeklinde tanımladığı kültürel miras, 18. ve 19. Yüzyıllarda ulus inşası için kullanılan politik bir araç olarak gündeme gelmiştir. Bu süreçte, tek ve homojen bir halkın vatanını oluşturan bir devletin kavramsallaştırılmasında, ulusal bir kimliğin 'keşfi' veya yaratılmasında ve daha sonra da bu kimliğin beslenmesinde birincil araç olarak kullanılmıştır.⁵⁰ Kültürel miras alanlarını politik bir kaynak olarak tanımlayan Poriave ve Ashworth bu alanların insanları 'biz' ve 'onlar' olarak bölen özel bir toplumsal gerçekliği meşrulaştırmayı amaçladığını ileri sürmüşlerdir.

Geçmişteki politik işlevine ek olarak günümüzde miras ve koruma konularının 'bazı' nesne ve değerleri diğerlerinin aleyhine seçmesi, ayrıca 'mülkiyet' boyutu ile paydaşlar arasında çelişki konusu olması onun politik özelliğini arttırmaktadır. Bell'e göre, koruma eylemi çoğu zaman ayrıcalıklı bir miras söyleminin bazı biçimlerinin seçilmesini ve tanımlanmasını gerektirmektedir. Bu seçim sonucunda onaylanmış olan söylemin fiziksel ürünleri korunurken, diğerleri isteyerek yok edilebilmektedir.⁵¹ Oluşturulan 'resmi miras söylemi' ile tarih ve mekan arasında tekil, idealleştirilmiş bir ilişki kurulduğu ve güçlendirdiğinden, bir yerin alternatif anlamlarını değerlendirecek topluluklar genellikle devredışı bırakılmakta ve güçsüzleştirilmektedir.⁵²

Yaşanan değişim nedeniyle koruma süreci yalnızca zamanları ilgilendiren nötr bir eylem, çürümenin önlenmesi gibi koruma odaklı ve teknik bir işlem olmaktan çıkarak çok daha kapsamlı ve politik bir eylem haline gelmiştir.⁵³ Bu nedenle kültürel miras artık farklı toplumsal ve politik tarafların etkisi ile harekete geçirilen bir söylem olarak görülmektedir.⁵⁴

Kültürel mirasın politik bir eylem olmasının nedenlerinden biri de mirasın toplumsal mülkiyet konusu olmasıdır. Toplumsal mülkiyet konusu olan bir nesne üzerinde farklı tarafların beklenti ve çıkarları arasında uyumsuzluk ve çatışma olması da doğal bir sonuçtur.

Kültürel Mirasın Yasal - Yönetimsel Boyutu

Herold Kalman 'Miras Planlaması, İlkeler ve Süreç' isimli eserinde kültürel miras planlaması ve yönetiminin tüzük-

ler, yönetmelikler ve düzenlemeler bağlamında işleyen bir sistem olduğunu belirtmiştir.⁵⁵

Bir kültürel miras sisteminin farklı düzeylerdeki ilkeler ve kurallar arasındaki uyumu sağlama seviyesi kültürel miras ile ilgili yasal-yönetimsel yapının koruma sürecindeki etkinlik düzeyi için temel ölçütlerden biridir. Uluslararası düzeyde belirlenmiş ilke ve stratejilerin yerelde uygulanabilmesine olanak sağlayacak şekilde geliştirilmiş yerel yasal ve yönetimsel yapıların etkinlik ve başarı düzeylerinin daha yüksek olduğu görülmektedir.

Yasal-yönetimsel yapının kültürel mirası nasıl tanımladığı koruma uygulamasının özelliklerini belirlemektedir. Miras geçmişten kalan korunması gerekli değer olarak dar anlamda ele alan bir bakışın koruma yaklaşımı, devlet odaklı ve savunmacı özellikte olmaktadır. Buna karşılık miras toplumun gelişmesinde kullanılacak kaynak olarak gören bir bakış açısının devlet odaklı ve savunmacı özelliği geriye çekilmekte, bunun yerine toplum odaklı ve 'değişimi yönlendirici' özelliği ön plana çıkmaktadır.

Devlet ya da toplum odaklı olma alternatiflerinin herbiri aynı zamanda yasal-yönetimsel yapının örgütlenme modelini de belirlemektedir. Devlet odaklı bir yasal-yönetimsel yapı hiyerarşik bir özellik sergilerken toplum odaklı bir yasal-yönetimsel yapı ağ ilişkilerine önem vermekte ve heterarşik bir yapı sergilemektedir.

Kültürel miras anlayışındaki değişim ve bunun mirasın farklı boyutlarına yansımaları özetlenirse, 9 kriterde farklılaşma olduğu görülmektedir. Değişimin bileşenleri ve yönü Tablo-1'de özetlenmiştir (Tablo 1). Ayrıca kültürel mirasın farklı boyutlarının ele alınması, birçok konu ve sorun ile bağlantılı olma niteliğini de ortaya koymaktadır (Tablo 2).

Kültürel Mirasın Korunmasında İnsan Hakları Konusu

Bir toplumsal mülkiyet konusu olan kültürel miras ile ilgili sorunların her birinin aynı zamanda insan haklarıyla ilgili sorunlar olduğu görülmektedir. Blake'in belirttiği gibi kültürel miras ve haklar, başlı başına önemli bir konu olmanın yanı sıra bireyler ve toplumların kimlikleri ile gelişme süreçlerindeki önemi yönünden doğrudan insan ile ilişkilidir.⁵⁶

Kültürel miras anlayışındaki gelişmeler insan haklarının koruma eyleminin merkezinde olabileceğini göstermektedir. Kültürel mirasın korunması, kültürel çeşitliliğin devamı ve insan haklarının güçlendirilmesi arasında ilişki bulunduğu belirtilmekte, bu üç konuyu bir arada ele almanın ve aralarındaki bağı incelemenin kültürel mirasın korunmasının yeni bir bağlamda ele alınması demek olduğu söylenmektedir.⁵⁷

Ayrımcılığa Uğramama Hakkı

Kültürel miras konusunda hakları incelemeye birinci kuşak insan hakları ile başlamak ve bunda da eşitlik ilkesi ve ayrımcılığa uğramama hakkına öncelik vermek gerekmektedir. Eşitlik ilkesi ve ayrımcılığa uğramama hakkı kültürel

⁴⁸ Meyer-Bisch, 2009. ⁴⁹ Smith, 2006, s. 18. ⁵⁰ Graham vd, 2005.

⁵¹ Bell, 2013. ⁵² Bell, 2013. ⁵³ Therond, 2009. ⁵⁴ Harrison, 2010, s. 7.

⁵⁵ Kalman, 2014, s.61.

⁵⁶ Blake, 2011.

⁵⁷ Logan, 2012.

Tablo 1. Kültürel miras ve değişen anlamı

Değişim Dinamikleri	Kriter	Tanımın Geçmişteki Durumu	Tanımın Mevcuttaki Durumu
Postmodernizm Neoliberalizm Postfordist Üretim Yerelleşme	Değer	Mirasın özneliliği	Toplumun mirasa yüklediği anlam Kültürel ve psikolojik etki
	Özgünlük	Nesne ya da olgunun özgünlüğü	Kullanıcı deneyiminin özgünlüğü
	Geçerlilik ölçeği	Evrensel doğrular Analitik kesinlik	Kültürel bağlam
	İşlev	Korunan şey Geçmişin bilgisini içeren nesne	Değiştirilen ve geliştirilen şey Geleceğe yönelik ve gelişme için kullanılacak kaynak
	Kapsam	Somut kültürel miras	Somut ve somut olmayan kültürel miras
	Ekonomi ile ilişki	Sübvansede edilmesi gereken konu	Kaynak ve yatırım aracı
	Toplum ile ilişki	Toplumun mirasa hizmet etmesi	Mirasın topluma hizmet etmesi
	Karar verici paydaşlar	Devlet + Uzmanlar	Tümpaydaşlar
	Korumada sorumlu paydaşlar	Devlet	Tümpaydaşlar

Kaynak: Bu tablo 'Kültürel Miras, İnsan Hakları ve Türkiye'de Kültürel Miras Koruma Sistemi'nin İncelenmesi' isimli doktora tezi kapsamında üretilmiştir.

miras bağlamında iki şekilde hayata geçmektedir. Birincisi, devletin negatif yükümlülüğünün yansıması olarak ayrımcılığa uğramama hakkını kullanmayı engelleyecek herhangi bir müdahalede bulunmaması anlamına gelmektedir. Bu ise, kültürel mirasın tanımlanması, korunması ve yönetimi süreçlerinde, "mirasın korunması adına belirli söylem ve uygulamaların ayrıcalıklı olmaması"⁵⁸ ile sağlanabilir.

Ayrımcılığa uğramama hakkının hayata geçmesinin ikinci yönü ise devletin müdahalesini gerektirmektedir. Kültürel miras konusunda toplumsal gruplar arası güç dengesizliklerinden kaynaklanan sorunları gidermek ve ayrımcılığa uğramama hakkının ayrılmaz parçası olan eşitlik ilkesinin hayata geçmesini sağlamak üzere toplumun dezavantajlı kesimlerinin kültürel miras bağlamında kendini ifade etme ve mirastan yararlanmasının ayrıca yenileme uygulamalarında haklarını kullanmalarına olanak sağlayan ortamın desteklenmesi gerekmektedir.

Katılım Hakkı

Katılım hakkı, kültürel miras konusunda başta kültürel varlığa konu nesnelerin bulunduğu alanlarda yaşayanlar olmak üzere tüm halkın bu varlıklarla ilgili karar alma süreçlerine dahil olması ve bu süreçlerin şeffaf, etkin ve özerk olmasını gerektirmektedir. Korunan alanlardaki birey ve toplulukların haklarının koruma sisteminin bir parçası haline gelmesi, korunan alanlarda yaşayan hak sahipleri ile özellikle savunmasız toplulukların hakları ile ilgili sorunların giderilmesi, koruma sürecinin ilgili tüm toplumsal grupları kapsaması ve buna yönelik çalışmalar yapılması⁵⁹ katılım hakkı ile ilgili ilkeleri arasındadır.

Katılım hakkı sadece siyasal süreçleri değil bunun yanı sıra toplumsal ve kültürel hayata katılımı da içermektedir. Mirasın tanımlanması, planlanması ve korunmasında katılım düzeyi arttıkça aidiyet hissinin oluşması kolaylaşmakta ve gücü artmaktadır. Günümüzde kültürel kimliğe saygı göstermek ve korumak, kültürel mirasın erişilebilir ve kullanılabilir olmasının garanti altında olmasını gerektirmektedir. Kültürel mirasın erişilebilir ve kullanılabilir olmasının bir insan hakkı olduğunu göz önünde bulundurmak kültürel mirasın korunmasının gerekli ve tamamlayıcı bir parçasıdır.⁶⁰

Kültürel miras ve koruma konularında tam ve etkin bir toplumsal katılımın sağlandığı yani katılım hakkının tam anlamıyla kullanılabildiği bir ortamda herkese tarihi çevreye erişme, anlama ve kullanma fırsatlarının sunulması sağlanır. Toplumsal uyum ve kalkınmayı destekleyecek şekilde toplumsal olarak dışlanmış grupların entegrasyonunun geliştirilmesi, kültürler arası ve nesiller arası anlayış ve saygının geliştirilmesi, tarihi çevrenin bireylerin ve toplumların yaşamlarındaki olumlu değişimlere katkı yapması, toplumsal kapasite oluşturulması katılım hakkının hayata geçtiği bir ortamda toplumsal boyutta elde edilecek kazanımlardır. Ayrıca, kültürel mirasın tanımlanması, yönetimi, kullanımı ve aktarılmasında 'teşvik etme' işlevinin yanı sıra korumaya yönelik hâlihazırda var olan taahhütler ile gelecekteki yatırımları güçlendirmesinin sağlanması gibi olumlu sonuçlar ortaya çıkmaktadır.⁶¹

Barınma Hakkı

Kültürel miras alanlarında barınma hakkı, bu alanlarının kullanımından kaynaklanan etkiler ve koruma sürecinin etkisi olmak üzere iki bileşene sahiptir. Kültürel mirasın,

⁵⁸ Baird, 2014, s. 142. ⁵⁹ ICOMOS Norway, 2014.

⁶⁰ Shaheed, 2011. ⁶¹ Deacon ve Smeets, 2013; Kalman, 2014; Goddard, 2009.

Tablo 2. Kültürel mirasın boyutları, özellikleri ve ilişkili sorunlar

Kültürel mirasın boyutları	Kültürel mirasın özellikleri	İlişkili sorunlar
FİZİKSEL	<ul style="list-style-type: none"> - Fiziksel çevreye katkı sağlama - Kentsel imajı şekillendirme - Kentsel kimlik inşasına katkı sağlama - Çevre kalitesine etki etme - Kentsel yaşam kalitesine etki etme - Kentsel gelişmeden etkilenme 	<ul style="list-style-type: none"> - Mirasın özgünlük ve bütünlüğünün kaybolması - Yerel kimliğin yozlaşması - Kültürel miras ile yapılı çevre arasındaki işlevsel ve görsel uyumsuzluk - Köhneme: Koruma sürecinde birey ve toplumun gelişmesine olanak vermeyen fiziksel çevre koşulları oluşması - Tarihi dokuyu taklit eden yeni yapılaşma - Tarihi çevrede kentsel yaşam kalitesinin azalması - Kentsel nüfus baskısı oluşması - Yapı yoğunluklarının artışı ve kültürel miras üzerinde yeni yapılaşma baskısı oluşması - Ulaşım kararlarının tarihi alanlara zarar verici nitelikte olması
EKONOMİK	<ul style="list-style-type: none"> - Ekonomik kaynak olma özelliği - Ekonomik faaliyetlerde girdi ve çıktı olma - Ekonomik kalkınmada kullanılma - Kültür endüstrileri için ortam sağlama - Markalaşmaya katkı sağlama - Mutlak rant yaratma - Gayri menkul değerlerini düzenleme - Yenileme ve dönüşüm stratejileri için kaynak olma 	<ul style="list-style-type: none"> - Metalaşma ve ticarileşme - Ekonomik hayattan yalıtılma - Turizmin somut kültürel mirasın özgünlük ve bütünlüğüne zarar vermesi - Turizmin yerel kimliği yozlaştırması - Yenileme projelerinin kültürel mirasın özgünlük ve bütünlüğüne zarar vermesi - Yerinden edilme - Mülksüzleştirme
TOPLUMSAL	<ul style="list-style-type: none"> - Toplumsal kimlik inşasına katkı sağlama - Aidiyeti güçlendirme - Yaşam biçimini şekillendirme - Toplumsal yaşamda yer alma aracı olarak kullanılma - Toplumsal etkileşim aracı olarak kullanılma - Toplumsal değişimi sağlama - Toplumsal sermaye oluşmasına katkı sağlama - Toplumsal eşitliğe katkı sağlama - Toplumsal dayanıklılığı artırma 	<ul style="list-style-type: none"> - Toplumsal dışlanma ve ayrışma yaşanması - Birey ve toplumun gelişmesine olanak vermeyen toplumsal çevre oluşması - Farklı toplumsal grupların katkı ve kullanımına kapalı koruma uygulamaları
KÜLTÜREL	<ul style="list-style-type: none"> - Kültürel kimlik ifadesinde araç olma - Kültürel kimliğin devamlılığını sağlama - Kültürel gelişim için araç olma - Kültürel topluluklar oluşturulmasında araç olma 	<ul style="list-style-type: none"> - Birey ve toplumun gelişmesini sağlayamayan kültürel çevre - Kültürel çeşitliliğin ve miras çeşitliliğinin sağlanamaması - Farklı toplumsal grupların katkısına kapalı kültürel çevre - Gelişime ve üretkenliğe kapalı kültürel çevre
POLİTİK	<ul style="list-style-type: none"> - Ulus inşası için araç olma - Belirli bir sosyopolitik düzeni meşrulaştırmak için araç olma - Farklı sosyal ve politik tarafların etkisi ile harekete geçirilen bir söylem olma - Seçiciliğe araç olma - Toplumsal mülkiyet ve paydaşlar arası rekabet konusu olma 	<ul style="list-style-type: none"> - Politik ayrımlara vurgu - Dışlanma ve ayrışma yaşanması - Paydaşlar arası güç ilişkilerinde eşitsizlik - Farklı yararlar arasındaki denge sağlan(a)maması
YASAL-YÖNETSEL	<ul style="list-style-type: none"> - Evrensel ve yerel yasal-yönetmelik sistemler - Farklı düzeyler arası uyum - Kültürel miras ve mirası çevreleyen ortamdaki değişim - Yerel değerler ve talepler - Kültürel mirasın korunması ve yönetimi süreçlerinde katılımın önemi 	<ul style="list-style-type: none"> - Evrensel ve yerel düzeylerdeki yapılar arası uyum sorunu - Değişimi yönlendiremeyen koruma yapısı - Devlet odaklı ve hiyerarşik kültürel miras sistemi - Yerel değer ve taleplerin dışlanması - Toplumsal katılımında yetersizlik

Kaynak: Bu tablo 'Kültürel Miras, İnsan Hakları ve Türkiye'de Kültürel Miras Koruma Sistemi'nin İncelenmesi' isimli doktora tezi kapsamında üretilmiştir.

günlük fiziksel çevreye katkı sağlama, yapı değerlerine etki etme, ekonomik faaliyetlerde kullanıma, ekonomik işletmeler için ortam olma, kültür endüstrileri, markalaşma, yenileme ve dönüşüm stratejileri için öge ve güç kaynağı olma şeklindeki özellikleri doğrudan ya da dolaylı olarak barınma hakkını etkilemektedir.

Kültürel miras alanlarının, barınma hakkı üzerinde en yoğun ve günümüzde giderek artan şekilde etkili olan özelliği yenileme ve dönüşüm stratejileri için kullanılmasıdır. Kentsel yenileme sonucu soylulaşma sürecine giren mahalleler genelde fizik mekan olarak bozulmuş, düşük ve orta gelirli hanelerin yaşadığı alanlardır.⁶² Bunlar içinde kültürel miras niteliğinde olan ve yıpranmış konut stoğuna sahip tarihi bölgelerde uygulanan dönüşüm projeleri, tarihsel alanların korunmasına ve sürdürülmesine olanak sağlayacağı gerekçesiyle meşrulaştırılmaktadır.⁶³

Bir dönüşüm uygulamasında alanda yaşayan yerel halk yaşadığı yeri daimi olarak ya da geçici süre için terk etmek zorunda kalmaktadır. Terk etme daimi olduğu zaman bir yerinden edilme durumu ortaya çıkmaktadır ve bu barınma hakkına doğrudan müdahaleyi ifade etmektedir. Geçici süre için terk edilen durumlarda ise, halk yeni taşınacakları evlerin konut piyasasındaki değerlerinin daha yüksek değere sahip olması nedeniyle büyük bir külfet altına girmekte ve bu yerleri zamanla tekrar terk etmek zorunda kalmaktadır.⁶⁴ Neil Smith'in 'Soylulaştırmada Rant Farkı Teorisi' bu duruma teorik açıklama getirmektedir. Smith'e göre, dönüşüm ve soylulaşma yaşanan alanlarda oluşan potansiyel rant sonucu gayrimenkul değerleri yükselmekte, bu ise alt ve orta gelir grubundaki yerel halkın bu alanları terk etmek zorunda kalmasına sebep olmaktadır.⁶⁵

Neoliberal politikalar ve küreselleşme ile birlikte hız kazanan tarihi alanlardaki yenileme ve soylulaşma süreçleri sonucu ortaya çıkan mülksüzleşme, yerinden edilme ve dışlanma⁶⁶ gibi sonuçlar barınma hakkı ve mülkiyet hakkı üzerinde doğrudan etki etmektedir.

Mülkiyet Hakkı

Kültürel miras bağlamında mülkiyet hakkı, kültürel varlığın herhangi bir kişiye ait olmasından önce tüm topluma ait olduğu kuralı gözetilerek yorumlanmalıdır. Örneğin herhangi bir kültürel varlığın bir kişinin mülkiyetinde olması o kişiye bu değeri bozma ya da yok etme hakkı vermemektedir.⁶⁷

Mülkiyete konu olan kültürel miras öğelerinde bu hak iki farklı yönden etkilenmektedir. Birinci yön, kültürel miras alanlarında mülkiyet hakkı kullanımının kamu yararı adına kanun ile sınırlandırılmasıdır. Kolektif bir hak olan 'insanlığın ortak mirasından yararlanma hakkı'nın korunması için bireysel bir hakkın sınırlandırılması anlamına gelen bu

durum kültürel miras konusunda paydaşlar arası temel çelişkilerden birini oluşturmaktadır. İlhan Tekeli'nin belirttiği şekli ile bireyin kendi haklarını kullanmasının sonuçları, bireyin özel alanı ile sınırlı kalmıyor ve kamusal alana taşıyorsa bu durumda bireyin özgürlüğünü kullanması toplumun tüm üyelerinin katkıları ile oluşmuş olan bir değer ile ilgili başkalarına emrivaki yapmak anlamına gelmektedir.⁶⁸ Bireysel bir hakkın kullanımı ile toplumun diğer üyelerinin hakları arasındaki çelişkinin temelini de bu emrivaki yaratma durumu oluşturmaktadır.

Mülkiyet hakkının kültürel miras bağlamında farklı yorumlanması gereken bir başka yönü özel mülkiyet altındaki kültürel miras öğelerinden mülk sahipleri dışındaki kişilerin ne ölçüde yararlanabileceği konusudur. Özel mülkiyet altındaki kültürel miras öğelerinin aynı zamanda tüm toplumun ortak mülkiyetinde olan değerler olması bu konuyu tartışma gündemine getirmektedir. Bu noktada yerel halkın kültürel mirasın 'tüketici' olarak tanımlanabilecek gruplar tarafından kullanımını denetleyebilmesi gerektiği tartışılmaya başlanmıştır. Kültürel mirasın özel niteliğinden dolayı, genel mülkiyet haklarının kültürel varlıkların ticarileştirilmesinin önlenmesi için yeterli bir araç olmadığı görülmektedir. Bu nedenle kültürel miras ve koruma gündemine grup mülkiyetini tanıma gibi özel mülkiyet hakları oluşturulması konusu gelmiştir.⁶⁹

Çalışma, Sağlık ve Eğitim Hakları

Barınma/konut hakkı gibi ikinci kuşak haklar olan çalışma, sağlık, eğitim haklarının hayata geçmesi, kültürel miras alanlarında bu hakların kullanımına engel oluşturacak koruma kararlarının alınmaması ve koruma sürecinin bu hakların hayata geçmesini sağlayacak şekilde tasarlanıp uygulanmasını gerektirmektedir. Kültürel miras alanlarında eğitim ve sağlık hizmetleri ile bunlar için gerekli altyapıların alanın niteliğine göre düzenlenmesi, kültürel miras ile eğitim ve sağlık haklarının eş zamanlı olarak korunmasını sağlayacaktır.

Kültürel miras alanlarında ekonomik canlılığın sağlanması günümüzde önem verilen bir konu haline gelmiştir. Ekonomik canlılık seviyesi ve istihdam yaratma potansiyeli yüksek bir kültürel miras alanı özellikle yerel halk bakımından çalışma hakkının hayata geçmesine olanak sağlamaktadır. Kültürel miras alanlarında gerçekleşen koruma uygulamasının sayılan konulardaki başarı düzeyi çalışma, sağlık ve eğitim haklarının hayata geçme düzeyini belirlemektedir.

Çevre Hakkı

Çevre hakkı, insanların onurlu ve gönenc içinde bir yaşamına olanak veren bir çevrede, özgürlüğe, eşitliğe ve yeterli yaşam koşullarına sahip olma hakkını ifade etmektedir. Kültürel miras açısından çevre hakkı, çevrenin hiçbir

⁶² Beauregard, 2015. ⁶³ Türkün, 2014, s. 4. ⁶⁴ Gans, 1959.

⁶⁵ Smith, 1979. ⁶⁶ Silberman, 2012. ⁶⁷ Davison, 2010.

⁶⁸ Tekeli, 2001, s. 167. ⁶⁹ Bicskei, 2012.

kültürel işaret taşımayan salt soyut bir mekan olarak ya da yalnızca doğal çevre olarak ele alınması yerine, kültürel referanslar, semboller, kendisine yüklenen anlamlarla yani 'yer' olarak ele alınması⁷⁰ ile anlam kazanmaktadır. Dolayısıyla kültürel miras bağlamında çevre hakkı kültürel çevre ile ilgili bir hakkı ifade etmektedir. Başta kültürel peyzaj alanları olmak üzere kültürel mirasın korunması ve toplum yaşamına katkı yapacak şekilde kullanımı ile çevre hakkının hayata geçmesine uygun ortamlar hazırlanması sağlanmaktadır.

Gelişme Hakkı

Kültürel mirasın ekonomik gelişmeyi sağlayan bir kaynak olmasının yanı sıra toplumsal kalkınmayı ve toplumsal eşitliği sağlama, ayrıca toplumsal sermayenin oluşturulmasına yardımcı olma işlevleri doğrudan gelişme hakkı ile bağlantılıdır. Bu durumu Kalman, "Koruma toplumun dezavantajlı unsurlarının ihtiyaçlarına hizmet eden hale dönüşmüştür. Miras konusunda sıklıkla toplumsal eşitlik ve toplumsal yarar elde edilmesi amaçlanmaktadır"⁷¹ şeklinde ifade etmektedir.

Toplumsal ve kültürel boyutlarda belirtildiği gibi kültürel miras, bireylerin refah düzeyinin artışı, bireysel kimlik üretmeye yardım etmesi, tarihsel okuryazarlığı geliştirmesi özellikleri ile bireysel gelişme için kullanılabilir. Bunun yanı sıra toplumsal sermaye oluşumuna katkısı, sosyo-ekonomik açıdan gelişmeyi sağlayacak strateji ve uygulamalara dahil edilmesi, dezavantajlı toplum kesimlerinin gelişmesine katkı sağlayabilme özelliği gelişme hakkı bakımından kültürel mirasın önemini ifade etmektedir.

Özetlenirse, kültürel mirasın, gelişme için kullanılması bireyler ve toplumsal grupların gelişmesini sağlayan ekonomik ve toplumsal çevre oluşumuna katkı şeklinde gerçekleşmektedir. Bu aynı zamanda belirtilen boyutlarda üretkenliğe de katkı sağlamaktadır.

İnsanlığın Ortak Mirasından Yararlanma Hakkı

Kültürel miras ve insan hakları konusunda son olarak 'insanlığın ortak mirasından yararlanma hakkı'na değinilmelidir. İnsanlığın ortak mirasından yararlanma hakkı, insan hakları içinde doğrudan kültürel mirası konu alan tek hak niteliğindedir. Bu hak, kültürel mirasın insanlığın yarattığı ortak değer olduğu ve tüm insanların somut ve somut olmayan kültürel mirastan yararlanabilmesi gerektiği ilkesine dayanmaktadır. Kültürel mirastan yararlanmanın kamu yararı dışındaki bir gerekçe ile engellenmesi ya da kısıtlanması ise bu hakkın ihlali sonucunu doğurmaktadır.

Kültürel mirasın özgünlük ve bütünlüğünün kaybolması, günümüz ve gelecek kuşakların bu değerden yararlanmasını engellediği için bu hakkın ihlaline neden olan en önemli sorundur. Özgünlük ve bütünlükte yaşanan kayıplar mirasın birçok boyutunda olumsuz sonuçlar vermektedir.

Fiziksel boyutta, kentsel kimliği belirleyen unsurlardan en önemlisinin ortadan kalkması ve yerel kimliğin zarar görmesi sözkonusu iken gelişme için kullanılacak bir kaynağın ortadan kalkması ekonomik boyutta olumsuz etkiye sebep olmaktadır. Toplumsal boyutta toplumsal kimlik ve toplumsal sermaye oluşturan, kültürel boyutta ise kimlik ifade etme ve kültürel gelişme aracı olan bir değer ortadan kalkmaktadır. Görüldüğü gibi kültürel mirasın özgünlük ve bütünlüğünün zarar görmesi sadece insanlığın ortak mirasından yararlanma hakkının değil birçok insan hakkının birarada ihlali anlamına gelmektedir (Tablo 3).

İnsan Hakları Odaklı Kültürel Miras Sisteminin Özellikleri

İnsan hakları odaklı kültürel miras sistemi, kültürel mirasın tüm boyutlarında ve bu boyutlar ile ilgili tüm konularda sistemin odağında insan haklarının olmasını ifade etmektedir. Böyle bir sistemin öncelikle kültürel miras bağlamında insan hakları ihlaline engel olmasının yanı sıra hakların hayata geçmesi ve gelişmesine olanak sağlaması gerekmektedir.

Kültürel mirasın fiziksel boyutunda, fizik mekan ile kültürel miras arasındaki karşılıklı etkileşimin temelini haklar bağlamındaki bir sistemde 'uyum' konusuna odaklanmış olduğu görülmektedir. Kültürel mirasın fizik mekan ile ilişkisinde kültürel mirasın fiziksel çevre ile 'uyumlu bir şekilde korunduğu' bir sistemin daha başarılı olacağı görülmektedir. Aksi durumda mirasın özgünlük ve bütünlüğünün zarar görmesi, kent bütününden koparak köhneme ve bozulma gibi sonuçlar ortaya çıkabilmektedir.

Köhneme ve yaşama gibi iki olası sonucu doğurabilecek bir karşıtlığı içinde barındıran fiziksel boyutta hak odaklı bir koruma sistemin "uyumluluk" ölçütünü sağlamış olması gerekmektedir.

Kültürel miras alanları ve çevresinde uyumlu kentsel işlevlerin sağlanması, özgün çevreyi taklit etmeyen yeni yapılaşma ve yeni yapılara yönelik tasarım rehberlerinin varlığı, nüfus ve yapı yoğunluklarının tarihi doku ile uyumlu oranda tutulması, kentsel gelişmenin kültürel mirasa zarar vermeyecek şekilde gerçekleşmesi ilk sağlanması gerekli koşullardır.

Bunun dışından kültürel miras alanlarının çevresindeki kentsel doku ile uyumlu gelişmesini sağlamak üzere hak odaklı kültürel miras sisteminin, fiziksel çevre kalitesi, kentsel yaşam kalitesi ve kentsel hizmet kalitesine olumlu katkı sağlaması gerekmektedir. Ayrıca tarihi doku ve yapıların özgünlük ve bütünlüklerini koruyarak gündelik yaşamda kullanılması, köhnemeye neden olmayan koruma süreci, sağlanması gereken diğer kriterlerdir.

Ekonomik boyutta kültürel mirasın sağlanması gereken temel ölçütün 'dengelilik' olduğu görülmektedir. Ekonomik hayattan yalıtılmış, atıl bir kaynak ya da pazar ortamında kültürel değerini kaybederek tamamen bir meta haline gelme gibi bir karşıtlığı barındıran bu dengeyi sağlamada

⁷⁰ Tekeli, 2011, s. 82-89. ⁷¹ Kalman, 2014, s. 80.

Tablo 3. İnsan hakları ve kültürel miras ilişkisi

İnsan hakları kuşakları	İnsan hakları	Kültürel mirasın özellikleri	İlişkili paydaşlar
Birinci Kuşak İnsan Hakları	Eşitlik İlkesi ve Ayrımcılığa Uğramama Hakkı	<ul style="list-style-type: none"> - Fiziksel çevreye katkı sağlama - Çevre kalitesine etki etme - Kentsel yaşam kalitesine etki etme - Ekonomik kalkınmada kullanılma - Toplumsal eşitliğe katkı sağlama - Toplumsal yaşamda yer alma aracı olarak kullanılma - Aidiyeti güçlendirme - Toplumsal sermaye oluşmasına katkı sağlama - Kültürel kimlik ifadesinde araç olma - Kültürel kimliğin devamlılığını sağlama - Kültürel gelişim için araç olma - Farklı sosyal ve politik tarafların etkisi ile harekete geçirilen bir söylem olma - Seçiciliğe araç olma - Toplumsal mülkiyet ve paydaşlar arası rekabet konusu olma 	- Tüm paydaşlar
	Katılım Hakkı	<ul style="list-style-type: none"> - Fiziksel çevreye katkı sağlama - Ekonomik kalkınmada kullanılma - Toplumsal etkileşim aracı olarak kullanılma - Kültürel kimlik ifadesinde araç olma - Kültürel gelişim için araç olma - Toplumsal mülkiyet konusu ve paydaşlar arası rekabet konusu olma - Farklı sosyal ve politik tarafların etkisi ile harekete geçirilen bir söylem olma 	- Yerel halk - Diğer paydaşlar
	Mülkiyet Hakkı	<ul style="list-style-type: none"> - Toplumsal mülkiyet konusu olma - Paydaşlar arası rekabet konusu olma - Ekonomik kalkınmada kullanılma - Gayrimenkul değerlerini düzenleme - Yenileme ve dönüşüm stratejileri için kaynak olma - Kentsel gelişmeden etkilenme 	- Mülk sahibi yerel halk - Diğer mülk sahipleri (Merkezi ve yerel yönetim, özel sektör, vakıflar, sivil toplum kuruluşları, şahıslar, vd.)
İkinci Kuşak İnsan Hakları	Barınma Hakkı	<ul style="list-style-type: none"> - Fiziksel çevreye katkı sağlama - Çevre kalitesine etki etme - Kentsel yaşam kalitesine etki etme - Mutlak rant yaratma - Gayrimenkul değerlerini düzenleme - Yenileme ve dönüşüm stratejileri için kaynak olma 	- Yerel halk
	Çalışma Hakkı	<ul style="list-style-type: none"> - Kentsel yaşam kalitesine etki etme - Ekonomik kalkınmada kullanılma - Kültür endüstrileri için ortam sağlama - Toplumsal eşitliğe katkı sağlama - Toplumsal dayanıklılığı artırma - Kentsel gelişmeden etkilenme 	- Yerel halk
	Sağlık ve Eğitim Hakları	<ul style="list-style-type: none"> - Kentsel yaşam kalitesine etki etme - Toplumsal eşitliğe katkı sağlama - Toplumsal dayanıklılığı artırma - Kültürel gelişim için araç olma - Kentsel gelişmeden etkilenme 	- Yerel halk
Üçüncü Kuşak İnsan Hakları	Gelişme Hakkı	<ul style="list-style-type: none"> - Bireysel gelişmeyi sağlama - Ekonomik kaynak olma özelliği - Ekonomik faaliyetlerde girdi ve çıktı olma - Ekonomik kalkınmada kullanılma - Kültür endüstrileri için ortam sağlama - Toplumsal gelişimi ve eşitliği sağlama - Toplumsal sermaye oluşmasına katkı sağlama - Kültürel gelişim için araç olma - Kültürel topluluklar oluşturulmasında araç olma 	- Tüm paydaşlar
	Çevre Hakkı	<ul style="list-style-type: none"> - Fiziksel çevreye katkı sağlama - Kentsel kimlik inşa etme - Çevre kalitesine etki etme - Kentsel yaşam kalitesine etki etme - Mutlak rant yaratma - Toplumsal etkileşim aracı olarak kullanılma 	- Tüm paydaşlar
	İnsanlığın Ortak Mirasında Yararlanma Hakkı	<ul style="list-style-type: none"> - Kültürel mirasın tüm özellikleri 	- Tüm paydaşlar

Kaynak: Bu tablo 'Kültürel Miras, İnsan Hakları ve Türkiye'de Kültürel Miras Koruma Sistemi'nin İncelenmesi' isimli doktora tezi kapsamında üretilmiştir.

varılması gereken hedef mirasın gelişmeyi sağlayan kaynak olarak korunmasıdır.

Kültürel mirasın ekonomik boyutta bu ölçütü sağlamak için, mirasın özgünlük ve bütünlüğüne zarar vermeyen ve kendini yenileme oranını aşmayan oranda kullanımı gerekmektedir. Ticarileşme ve metalaşmaya neden olacak düzenlemelerin engellenmesi, yenileme kararlarının mirasın özgünlük ve bütünlüğüne zarar vermeyecek nitelikte olması, ayrıca yerinden edilme ve mülksüzleştirme gibi olumsuzluklara kapı açmaması, turizmin kültürel mirasa zarar vermeyecek seviyede tutulması esastır.

Bunlarla eş zamanlı olarak hak odaklı bir sistemin kültürel mirasın kullanımının hem genel ekonomik kalkınmaya hem de yerel ekonomiye olumlu katkı yapması gerekmektedir. Ekonomik krizlere karşı yerel ekonominin dayanıklılığına katkı sağlayabilme özelliğine ve istihdam yaratma kapasitesine sahip olması, ayrıca yerel halkı gayrimenkul değerlerindeki spekülasyonlardan kaynaklanacak olumsuzluklardan koruyabilme özelliğine sahip olması gerekmektedir.

Kültürel mirasın toplumsal boyutunda kimlik oluşturma ve aidiyet sağlama, toplumsal sermaye oluşumuna katkı yapma, toplumsal gelişme ve toplumsal eşitlik için kullanıma gibi işlevleri gerçekleştiren bir kültürel miras anlayışı ve sisteminin toplumsal bağlamda 'üretken' olması gerektiği görülmektedir.

Toplumsal açıdan üretken bir kültürel miras sistemi için toplumsal değişimlere, farklı toplumsal grupların erişim ve katkısına açık olma, toplumsal değişim ve taleplere duyarlılık, ortak bir kimlik üretebilme, tarih bilincine katkı sağlama, tarihsel okuryazarlığı geliştirme gibi göstergelerin sağlanmış olması gerekmektedir. Son olarak bireyler ve gruplar arası işbirliği ve dayanışmayı arttıracak eylem ve etkinliklere yönelik kullanımın sağlanması kültürel mirasla ilgili halka yönelik eğitim programlarının varlığı da sağlanması gereken önemli kriterlerdir.

Nara Özgünlük Belgesi'nde belirtildiği gibi kültürel çeşitlilik ve buna bağlı olarak miras çeşitliliğinin korunması ve geliştirilmesi insani gelişmişliğin bir unsur olarak ele alınmaktadır.⁷² Kültürel boyutta hak merkezli bir kültürel miras sisteminin sağlanması gereken temel ölçüt de 'çeşitlilik' olmalıdır. Kültürel miras için çeşitlilik göstergeleri, farklı kültürel kaynakların katkısına açıklık, kültürel kimlik çeşitliliğine ve miras çeşitliliğine saygı, mirasın kültürel çeşitlilik ve kimlik ifadesinde kullanılabilmesine ve çeşitliliğin devamlılığına olanak sağlayan koruma uygulaması şeklinde sayılabilir.

Kültürel miras politik boyutuyla tarih içinde tüm insanların katkısı ile oluşmuş bir ürün niteliği ile insanlığın ortak mirası olarak kabul edilmektedir. Bu noktada mirasın kavramsallaştığı ilk dönemdeki gibi dışlayıcı olmak yerine

bütünleştirici, tüm birey ve toplumsal grupları kapsayıcı olması gerekmektedir. Bell'in koruma ile ilgili 'anlamın diğer katmanlarını dışlamak ve marjinalize etmek için hizmet eden, nesiller için sunulan ve yorumlanan tasdik edilmiş bir perspektif oluşturma'⁷³ şeklinde tanımladığı özelliğinin değişmesi önem taşımaktadır.

'Kapsayıcı' bir kültürel miras anlayışında öncelikle politik ayrımlara vurgu yapılmaması esastır. Bunun yanı sıra farklı politik görüşlere saygı, kültürel mirasa katkı yapma ve yararlanmada siyasal kimliğin bir değerlendirme kriteri olmaması gibi çoğulcu yapının özelliklerini göstermesi gerekmektedir.

Bütünleştirici ve çoğulcu bir kültürel miras anlayışının doğal bir bileşeni kültürel mirası oluşturmada ve kültürel mirastan yararlanmada adalet ilkesinin sağlanmış olmasını gerektirmektedir. Adil bir anlayış ve sistemin özelliği ise herkesin kültürel miras üzerindeki hakkını tanıması, farklı ve birbine zıt yararlar arasında denge sağlanması yani hakaniyet özelliğidir.⁷⁴

İnsan hakları odaklı bir kültürel miras sisteminde yasal-yönetimsel boyutta koruma uygulamasının karakterinin savunmacı yerine değişimi yönlendirici nitelikte olması esastır. Evrensel ve yerel yapılar arası uyumu sağlayan, katılım düzeyi açısından birlikte yönetim seviyesine ulaşmış, tüm birey ve toplumsal grupların beklenti ve taleplerini, ağısı bir yapı ve yönetim anlayışı içinde, evrensel koruma ilkele-ri ile bağdaştıracak nitelikte olması gerekmektedir. Böyle bir yapının ise sahip olması gereken temel ölçütün 'değişik yorumlara elverişli olma durumu' anlamındaki 'esneklik' olduğu görülmektedir.

Yapılan inceleme sonucunda insan hakları odaklı bir kültürel miras sisteminin her bir boyutta kapsadığı konular, var olan zıtlıklar, beklenen nitelikler ile bunları sağlayan göstergeler Tablo 4'te özetlenmiştir.

Değerlendirme

Kültürel mirasın insan hakları bağlamında incelenmesi sonucunda, kültürel miras anlayışının günümüzde geldiği aşama ile ilgili çeşitli sonuçlara ulaşılmıştır. Bu sonuçlar aynı zamanda kültürel miras-insan hakları ilişkisi ve bu ilişkinin koruma uygulamasını ne yönde şekillendirdiğini de açıklamaktadır. Kültürel miras ve insan hakları ile ilişkili olarak:

- Kültürel miras toplum hizmetinde olması gereken, birey ve toplumların ekonomik, toplumsal ve kültürel olarak gelişmesini sağlayacak bir değer ve kaynak olmanın yanı sıra insan haklarının hayata geçmesini sağlayacak araç niteliğindedir.
- Kültürel mirasın gündelik hayatın içine dahil olma düzeyi koruma uygulamasının başarısını ve toplumun

⁷² ICOMOS, 1994.

⁷³ Bell, 2013, s. 435.

⁷⁴ Yılmaz, 2014; Aybay vd., 2014; Önen, 2005.

Tablo 4. İnsan hakları odaklı kültürel miras sisteminin özellikleri

İNSAN HAKLARI ODAKLI KÜLTÜREL MİRAS SİSTEMİ						
	FİZİKSEL BOYUT	EKONOMİK BOYUT	TOPLUMSAL BOYUT	KÜLTÜREL BOYUT	POLİTİK BOYUT	YASAL-YÖNETSEL BOYUT
ÖZELLİKLER	<ul style="list-style-type: none"> - Fiziksel çevreye katkı sağlama - Kentsel imajı şekillendirme - Kentsel kimlik inşasına katkı sağlama - Çevre kalitesine katkı sağlama - Kentsel yaşam kalitesine katkı sağlama - Kentsel gelişmeden etkilenebilir 	<ul style="list-style-type: none"> - Ekonomik kaynak olma özelliği - Ekonomik faaliyetlerde girdi ve çıktı olma - Ekonomik kalkınmada kullanılma - Kültür endüstrileri için ortam sağlama - Markalaşmaya katkı sağlama - Mutlak rant yaratma - Gayri menkul değerlerini düzenleme - Yenileme ve dönüşüm stratejileri için kaynak olma 	<ul style="list-style-type: none"> - Toplumsal kimlik inşasına katkı sağlama - Aidiyeti güçlendirme - Yaşam biçimini şekillendirme - Toplumsal yaşamda yer alma - Toplumsal kullanıma aracılık etme - Toplumsal değişimi sağlama - Toplumsal sermaye oluşmasına katkı sağlama - Toplumsal eşitliğe katkı sağlama - Toplumsal dayanıklılığı artırma 	<ul style="list-style-type: none"> - Kültürel kimlik ifadesinde araç olma - Kültürel kimliğin devamlılığını sağlama - Kültürel gelişim için araç olma - Kültürel topluluklar oluşturulmasında araç olma 	<ul style="list-style-type: none"> - Ulus inşası için araç olma - Belirli bir sosyopolitik düzeni meşurlaştırmak için araç olma - Farklı sosyal ve politik tarafların etkisi ile harekete geçirilen bir söylem olma - Seçiciliğe araç olma - Toplumsal mülkiyet ve paydaşlar arası rekabet konusu olma 	<ul style="list-style-type: none"> - Evrensel ve yerel yasal-yönetimsel sistemler - Farklı düzeyler arası uyum - Kültürel miras ve mirası çevreleyen ortamdaki değişim - Yerel değerler ve talepler - Kültürel mirasın korunması ve yönetimi süreçlerinde katılımın önemi
VAROLAN KARŞITLIK	Köhneme x Yaşama	Metaleştirici x Yalıtıcı	Verimsiz x Verimli	Homojen x Heterojen	Dişlayıcı x Bütünleştirici	Devlet odaklı x Toplum odaklı Hiyerarşik x Heterarşik Savunmacı x Yönlendirici
BEKLENEN NİTELİK	"UYUMLULUK"	"DENGELİLİK"	"ÜRETKENLİK"	"ÇEŞİTLİLİK"	"KAPSAYICILIK"	"ESNEKLİK"
GÖSTERGELER	<ul style="list-style-type: none"> - Tarihi dokularda fiziksel çevre kalitesinin yükselmesi - Kentsel hizmetlere erişimi engelleyen koruma kararları - Yeni yapılara yönelik tasarım rehberlerinin varlığı - Özgün tarihi çevreyi taklit etmeyen yeni yapılaşma - Tarihi konut alanlarında işlev değişiminin engellenmesi - Konut konforunda düşüşe neden olmayan koruma kararları - Kültürel miras alanları ve çevresinde uyumlu kentsel işlevler - Nüfus baskısının engellenmesi - Nüfus ve yapı yoğunluğunun tarihi doku ile uyumlu oranda tutulması - Kültürel miras açısından risk oluşturmayan kentsel ulaşım planlaması 	<ul style="list-style-type: none"> - Özgünlük ve bütünlüğe zarar vermeyen kullanım oranı - Ticarileşme ve metalaşmayı engelleyen koruma uygulamaları - Tarihi alanlarda ekonomik canlılık seviyesinde azalmanın engellenmesi - Yerel halkın refah seviyesinin ortalamaya refah seviyesi ve üzerinde olması - Ekonomik krizlere karşı yerel ekonominin dayanıklılığına katkı sağlayabilme - İstihdam yaratma kapasitesine sahip olma - Gayrimenkul değerlerinde spekülasyonun engellenmesi - Özgünlük ve bütünlüğe zarar vermeyen kentsel yenileme ve yerinden edilme ve mülksüzleştirme gibi süreçlere karşı yerel halkı koruyan düzenlemelerin varlığı - Sivil mimari yapılar için mülk sahiplerini destekleyici fonların varlığı - Yerel kimliğe zarar vermeyen turizm - Yerel üretim biçimleri, ürün ve mesleklerin korunması 	<ul style="list-style-type: none"> - Kültürel mirasın korunması ve yönetimi süreçlerinde mirasın tüm toplumsal grupların erişimi ve katkısına açık olması - Toplumsal değişimlere ve taleplere duyarlılık - Tarih bilincine katkı sağlamaya yönelik kullanımın sağlanması - Tarihsel okuyularlığın geliştirilmesine yönelik kullanımı sağlanması - Bireyler ve gruplar arası işbirliği ve dayanışmayı arttıracak eylem ve etkinliklere yönelik kullanımı sağlanması - Kültürel mirasla ilgili halka yönelik eğitim programlarının varlığı 	<ul style="list-style-type: none"> - Farklı kültürel kaynakların katkısına açıklık - Kültürel çeşitlilik ve kimlik ifadesinde kullanılabilirliği - Miras çeşitliliğinin devamlılığı ve çeşitliliğinin devamlılığı sağlayan koruma uygulamaları - Farklı kültürel kimliklerin devamlılığına olanak sağlayan koruma uygulamaları 	<ul style="list-style-type: none"> - Politik ayrımlara düşük vurgu düzeyi - Farklı politik görüşlere saygı - Paydaşlar arası güç dengesizliklerinden kaynaklanan sorunları çözme kapasitesi - Farklı yararlar arası denge sağlama kapasitesi - Mirasın farklı politik kimlikler tarafından kullanımına açıklık - Dışlanma ve ayrımcılığı engelleyen kültürel miras söylemi 	<ul style="list-style-type: none"> - Farklı düzeyler arası uyumu sağlama kapasitesi - Yatay örgütlenmeye açıklık - Şeffaflık - Değişimi yönlendirme yeterliliği - Toplumsal katılımı sağlama düzeyi - Devlet ve diğer paydaşlar arası dengeyi sağlayan söylem ve içerik

Kaynak: Bu tablo Kültürel Miras, İnsan Hakları ve Türkiye'de Kültürel Miras Koruma Sistemi'nin İncelenmesi isimli doktora tezi kapsamında üretilmiştir.

korumaya verdiği desteğin ölçüsünü belirlemektedir.

- Tarihsel birikim ile süzülerek oluşmuş evrensel koruma anlayışı, yereldeki değer ve tercihlere duyarlı ve farklı yerel yorumlara açık hale geldiği ölçüde başarılı olmaktadır.
- Kültürel miras sözkonusu olduğunda, yerel halk, merkezi ve yerel yönetim, özel sektör, mülk sahipleri gibi farklı paydaşların kültürel mirasa yönelik görüş ve davranışları miras ile ilişkili oldukları haklara göre farklılık göstermektedir. Örneğin mülk sahibi olmak paydaşların koruma uygulamasına aldığı tavır açısından belirleyici olmaktadır. Dolayısıyla hakların, paydaş gruplarının oluşması ve rollerinin belirlenmesinde önemli bir etken olduğu söylenebilir.
- Kültürel mirasın yaşadığı özgünlük ve bütünlüğünün kaybolması ve benzeri sorunlar ile insan haklarının hayata geçme düzeyi arasında bağlantı olduğu görülmektedir. Örnek vermek gerekirse özgünlük ve bütünlüğün zarar görmesi, insanlığın ortak mirasından yararlanma hakkının ihlali anlamına gelirken, tarihi alanlarda yaşanan köhneme süreçleri yerel halkın sağlık, eğitim, çalışma ve gelişme gibi haklarını kullanamaması sonucunu doğurmaktadır.
- Bireysel insan hakları - kolektif insan hakları çelişkisinin kültürel miras ve korumaya yansımaları, bireysel/özel talepler ile kamu yararı arasındaki çatışma şeklinde ortaya çıkmaktadır.
- Kültürel miras sisteminin başarısı bu iki grup insan hakkı arasındaki çelişkiyi çözme kapasitesi ölçüsünde artmaktadır.
- Fiziksel boyutta uyumluluk, ekonomik boyutta dengelilik, toplumsal boyutta üretkenlik, kültürel boyutta çeşitlilik, politik boyutta kapsayıcılık, yasal-yönetimsel boyutta esneklik niteliklerine ve bu niteliklerin göstergelerine sahip bir kültürel miras sistemi ve uygulaması 'insan hakları odaklı kültürel miras sistemi' olarak tanımlanabilmektedir.

Son olarak söylenmesi gereken, tüm ekonomik, toplumsal, kültürel, politik konularda olduğu gibi kültürel miras konusunda da insan haklarının temel değer haline gelmeye başladığıdır. Kültürel mirasın günümüz ve gelecek toplumlar için yararlılık düzeyinin artırılması ve etkin korumanın gerçekleşmesi insan haklarının kültürel miras sisteminin odağı haline gelmesi ölçüsünde sağlanabilir.

Kaynaklar

Adorno T.W. (2011) Kültür Endüstrisi, Kültür Yönetimi, İletişim Yayınları, İstanbul.

Ağaoğulları M. A. (2010) Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği, İmge Kitabevi, Ankara.

Araoz G. (2013) "Conservation Philosophy And Its Development: Changing understandings Of Authenticity And Significance",

Heritage & Society, Cilt 6, Sayı 2, s. 144-154.

Ashworth G. (1991) Heritage Planning: The Management of Urban Change. Groningen: Geopers.

Ashworth G. (2011) "Preservation, Conservation and Heritage: Approaches to the Past in the Present through the Built Environment", Asian Anthropology, Cilt 10, Sayı 1, s.1-18.

Ashworth G. (2014) 'Heritage and Economic Development: Selling The Unsellable', Heritage & Society, Cilt 7, Sayı 1, s. 3-17.

Aybay R. (2010) İnsan Hakları, Seçilmiş Makaleler, Pencere Yayınları, İstanbul.

Aybay A.vd. (2014) Hukuka Giriş, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Aybay R. (2015) İnsan Hakları Hukuku, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Baird M.F. (2014) "Heritage, Human Rights and Socila Justice", Heritage&Society, Cilt 7, Sayı 2, 139-155

Beauregard R.A. (2015) "Mutenalaştırmanın Yarattığı Kaos ve Karmaşa", Ed. Smith N., & Williams P. (2015) Kentin Mutenalaştırılması, Yordam Kitap, İstanbul, s. 56-82.

Bell J. S. (2013) "The Politics of Preservation: Privileging One Heritage over Another", International Journal Of Cultural Property, Cilt 20, s. 431- 450.

Bicskei, M. vd. (2012) "Protection Of Cultural Goods- Economics Of Identity", International Journal of Cultural Property Cilt 19, s. 97-118.

Blake J. (2011) "Taking a Human Rights Approach to Cultural Heritage Protection", Heritage & Society, Cilt 4, Sayı 2, s. 199-238.

Brousseau-Gauthier F.& Brousseau Y. (2013) "A Heritage Economy: Business Model Innovation for Economic Wealth, Social Well-Being, and Environmental Health", Technology Innovation Management Review, September 2013, 32-38.

Byrne D. (2008) "Heritage As Social Action", Ed. Fairclough etc., (2008). The Heritage Reader, Routledge, 149-174.

CE, (2005) Council Of Europe Framework Convention On The Value Of Cultural Heritage For Society, Faro.

Clapham A. (2010) İnsan Hakları, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.

Clark K. (2010) "Only Connect – Sustainable Development and Cultural Heritage", 82-98; Ed. Fairclough G. ve diğ. (2010). The Heritage Reader, Routledge, New York

Davison G. (2010) "Heritage: From Patrimony To Pastishe", 31-41; Derleyen: Fairclough G. vd. (2010) The Heritage Reader, Routledge, New York.

Deacon H., Smeets R. (2013) "Authenticity, Value And Community Involvement In Heritage Management Under The World Heritage And Intangible Heritage Conventions", Heritage & Society, Cilt 6, Sayı 2, s. 129-143.

Donnelly J. (1989) Universal Human Rights In Theory And Practice, Cornell University Press.

Fairclough G. (2011) "Mirasın Gelecek İçin Değeri", Kültür Politikaları ve Yönetimi Yıllığı 2011, 35-44, Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Gans H. J. (1959) "Bugünkü Yeniden Geliştirme ve Yeniden Yerleştirme Planlamasının İnsani Yönleri", Ed. Yörüken T., (2006). Şehir Yenilemesi Sırasında İşbirliği, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 105-140.

Gemalmaz M. S. (2012) Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş, Cilt2, Legal Yayıncılık, İstanbul.

Goddard S. (2009) "Heritage partnerships – Promoting public involvement and understanding", 141-148; Ed. CE, (2009). He-

- ritage and Beyond, Council Of Europe Publishing, Paris.
- Graham B. (2002) "Heritage As Knowledge: Capital or Culture?", *Urban Studies*, Cilt 39, Sayı 5-6, s. 1003-1017.
- Graham, B. & Howard P. (2008) *Heritage and Identity*, Ed. Graham and Peter Howard, The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity, s. 1-8. Ashgate Press.
- Graham B., Ashworth G.J. and Tunbridge J. E. (2005) "The uses and abuses of heritage", Ed. Corsane G., (2005). *Heritage, Museums and Galleries : An Introductory Reader*, Taylor and Francis, s. 28-40
- Greffe X. (2009) "Heritage Conservation As A Diving Force For Development", CE,(2009). *Heritage And Beyond*, Council Of Europe Publishing, Paris, s. 101-112.
- Gürkaynak M., İren A.A. (2016) "Modernizm Öncesi ve Sonrası Batı Toplumlarında İnsan Haklarının Kavramsallaştırılması", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2016/1, Sayı:23, s. 329-357.
- Harrison R. et al. (2010) "Heritage, Memory and Modernity", Ed. Fairclough et al., (2010). *The Heritage Reader*, Routledge, New York, s. 1-12.
- Horn P. (2009) "Cultural Heritage", Ed.Arlt H. & Daviau D.G., *Culture, Civilization and Human Society*, Cilt 1, *Encyclopedia Of Life Support Systems*, Oxford.
- ICOMOS, (1994) *The Nara Document On Authenticity*, Nara.
- ICOMOS Norway (2014) *World Heritage And Rights-Based Approaches*, Report From Workshop In Oslo, 1-3 April 2014, Oslo.
- Kalman H. (2014) *Heritage Planning, Principles And Process*, Routledge, New York.
- Kuçuradi İ. (2011) *İnsan Hakları: Kavramları ve Sorunları*, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara.
- Logan W. (2012) "Cultural Diversity, Cultural Heritage And Human Rights: Towards Heritage Management As Human Rights-Based Cultural -Practice", *International Journal Of Heritage Studies*, cilt 18, Sayı 3, s. 231-244.
- Lynch K. (2011) *Kent İmgesi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Meyer-Bisch P. (2009) "On the "right to heritage" – The innovative approach of Articles 1 and 2 of the Faro Convention", C.E., (2009). *Heritage and Beyond*, Council of Europe Publishing, Paris, s. 59-66.
- Ökmen M. (2013) "Bir İnsan Hakkı Olarak Kentli Haklarının Genleştirilmesi ve Yerel Yönetimler", Ed. Zeybekoğlu Sadri S. vd. (2013). *Kentsel Dönüşüm ve İnsan Hakları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s.17-43.
- Önen M. (2005) *Hukuka Giriş*, Arıkan Basım Yayım Dağıtım, İstanbul.
- Palmer R. (2009) 'Preface', *Heritage and Beyond*, Council Of Europe Publishing, 2009, Paris.
- Pekin F. (1985) *Demokrasi, Sendika Özgürlüğü ve Sosyal Haklar*, Alan Yayıncılık, İstanbul.
- Rossi A. (2006) *Şehrin Mimarisi*, Kanat Yayınevi, İstanbul.
- Rypkema D. (2009) "Economics and The Built Cultural Heritage", Ed. CE, (2009) *Heritage and Beyond*, Council Of Europe Publishing, Paris, s. 113-124.
- Shadeed F. (2011) *Report Of The Independent Expert In The Field Of Cultural Rights*, 21 March 2011, A/HRC/17/38, UN Human Rights Council.
- Silberman N.A. (2012) "Heritage Interpretation And Human Rights: Documenting Diversity, Expressing Identity, Or Establishing Universal Principles", *International Journal Of Heritage Studies*, Cilt 18, Sayı 3, s. 245-256
- Smith, N. (1979) "Toward a Theory to Gentrification", *Journal of American Planners Association*, Cilt 45, s. 538-548.
- Smith L. (2006) *The Uses of Heritage*, Routledge, Taylor and Francis Group, New York.
- Tekeli İ. (2001) *Modernite Aşılırken Kent Planlaması*, İmge Kitabevi, Ankara.
- Tekeli İ. (2011) "Çevre Hakkına Yerelden Yaklaşmak", Ed. Tekeli İ., (2011) *Kültür Politikaları ve İnsan Hakları Bağlamında Doğal ve Tarihi Çevreyi Korumak*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, s. 81-90.
- Therond D. (2009) "Benefits and innovations of the Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society", Ed. CE, (2009) *Heritage and Beyond*, Council Of Europe Publishing, 2009, Paris, s. 9-12.
- Türkün A. (2014). "Kentsel Ayrışmanın Son Aşaması Olarak Kentsel Dönüşüm", Ed. Türkün A., (2014). *Mülk, Mahal, İnsan, İstanbul'da Kentsel Dönüşüm*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s. 1-16.
- Urry J., (1990). *The Tourist Gaze*, London:Sage.
- Urry J., (1995). *Consuming Places*, Routledge.
- Vasak K., (1977). "A 30 year struggle", *UNESCO Courier*, November 1977.
- Yılmaz E. (2014). *Hukuk Sözlüğü*, Yetkin Yayınları, Ankara.